

Empirism ja ratsionalism

Alljärgenvalt on tutvustatud kahte teooriat – empirismi ja ratsionalismi. Mõlemad teooriad uurivad seda, kust pärinevad teadmised. Samuti seda, mida tasub rohkem usaldada, kas kogemust või mõistust. Seda on oluline küsida ka kõikidel tänapäeva teadlastel.

Empirism (allikas: Meos, I. Filosoofia põhiprobleemid. 2010)

Klassikalise empirismi seisukoht on: kõik teadmised pärinevad kogemusest. Nii arvasid näiteks inglise filosoofid Francis Bacon (1561–1626), John Locke (1632–1704) ja John Stuart Mill (1806–1873).

Muidugi, võiks ju väita, et paljud meie teadmised pärinevad hoopis raamatutest. Jutt on aga sellest, kust pärinevad lõppkokkuvõttes meie teadmised. Raamatu autor pidi ju samuti kuskilt oma teadmised saama. Kui inimene sünnib, siis empiristi arvates on tema hing (mõistus) kujundlikult öeldes nagu puhas tahvel (ld *tabula rasa*) või – Locke'i kujundlikku võrdlust kasutades – nagu puhas paber (ingl *white paper*). Kõik meie teadmised pärinevad lõppkokkuvõttes kogemusest. Locke eristas seejuures välist ja sisemist kogemust. Väline kogemus on see, kui hing jälgib välismaailma, sisemine aga see, kui hing jälgib iseennast. Empiristide arvates on peamisteks tunnetusmeetoditeks vaatlus, eksperiment (ld *experimentum* 'katse, kogemus') ja induksioon (ld *inductio* 'sissejuhtimine, ergutamine') ehk üldistamine. Vaatluse puhul ei sekkuta asjade loomulikku kulgu, eksperimenti korraldades aga sekkutakse. Näiteks kehade vaba langemise uurimiseks võime spetsiaalselt lasta erinevatel kehadel vabalt langeda – valides ise koha, kõrguse jne – ning jälgida siis. Jälgida saame muidugi ainult lõplikku arvu juhtumeid, kuid nende põhjal teeme üldistusi. Vaatlused ja eksperimendid "juhivad meid" teatud järeldusteni ning sellist järelduste tegemist nimetataksegi induksiooniks.

Eristatakse kaheksagust induksiooni: täielikku ja mittetäielikku. Esimese näiteks sobib üldistus *Kõigil 2A klassi õpilastel on täna taskurätt kaasas*. (Kontrollisime kõiki 2A klassi õpilasi ning tegime siis sellise järelduse.)

Teise näiteks sobib üldistus *Kõik inimesed on surelikud*. Me pole kontrollinud kõiki inimesi (see oleks ka võimatu), kuid väidame siiski midagi kõigi inimeste kohta olemasoleva kogemuse baasil.

Samamoodi tehakse ka sotsioloogilistes uurimustes: küsitletakse teatud hulka inimesi, kuid järeldus tehakse kõigi inimeste kohta antud riigis, linnas, koolis vm. Sõnastatud looduseadused on samuti seda liiki üldistused (näiteks gravitatsiooniseadus ja gaaside seadus).

Seoses empirismiga tekib mitu probleemi.

Esiteks on nn induksiooni probleem. Üldistades me eeldame, et tulevik on mineviku sarnane, st eeldame, et seaduspära, mille oleme avastanud, kehtib ka tulevikus. Kuidas aga saaks seda tõestada, et tulevik on tõesti mineviku sarnane? Kui ütleme, et see on alati nii olnud, et tulevik on mineviku sarnane olnud – järelikult on ka tulevikus nii, siis me juba eeldame, et tulevik on mineviku sarnane. Meie kogemus räägib ju ainult mineviku kohta. Asudes tõestama väidet A, me siis juba eeldame, et see väide on tõene. Selle probleemi püstitas šoti filosoof David Hume (1711–1776). Kuigi probleemi tuum võib olla raskesti arusaadav, on ta siiski empirismi jaoks saatuslik – see tähendab, et meil ei saa olla absoluutselt kindlaid empiirilisi teadmisi.

Teiseks, kogemus on piiratud ning ei tea kunagi, kas me üldistamisel oleme arvestanud kõigi oluliste asjaoludega. Tehnika areneb ning sellega kaasnevalt avarduv kogemus. Tulevikus võidakse avastada hoopis uusi fakte, mis seavad omaaegsed üldistused kahtluse alla. Kogemus on alati piiratud teatud hetke võimalustega: näiteks ei saanud XVII sajandil kasutada elektronmikroskoopi ega raadioteleskoopi. Mõnikord võib aga juhtuda, et üldistades jätame lihtsalt midagi olulist kahe silma vahele. Näiteks teame igapäevasest kogemusest, et keev vesi on väga kuum, kuid tegelikult võib keevvesi olla ka leige (näiteks mägedes, kus õhurõhk on tunduvalt madalam ning seetõttu ka vee keemistemperatuur madalam). Samuti oleme kõik märganud, et metallist asjad vajuvad vee alla, kuid ometi on võimalik ehitada metallist laevu. Mõte, et laevu on võimalik ehitada ka sellisest materjalist, mille tihedus on suurem vee omast, rääkis omal ajal vastu inimeste igapäevasele kogemusele. Sellele vaatamata on metallist laevad tänapäeval olemas. Seega on probleem jällegi selles, et kui me lähtume empirismi põhimõttest, siis ei saa meil olla absoluutselt kindlaid empiirilisi teadmisi.

Kolmandaks, klassikaline empirism ei arvesta matemaatilise teadmise eripäraga. Me kõik teame näiteks, et kolmnurga sisenurkade summa on 180° (kui lähtuda eukleidilisest geomeetriast). Empirist peaks nüüd väitma, et ka see teadmine pärineb kogemusest. Kuid matemaatikas ju ei kasutata tõestamist kogemuse abil.

Ratsionalism (allikas: Meos, I. Filosoofia põhiprobleemid. 2010)

Klassikalise empirismi alternatiiviks on sajandeid olnud ratsionalism. Ratsionalismi seisukoht on: tõsikindel teadmine pärineb mõistusest enesest. Nii arvasid näiteks Prantsuse filosoof Rene Descartes (1596–1650) ja Saksa filosoof Gottfried Wilhelm Leibniz (1646–1716). Tõsikindlat teadmist ehk rangelt võttes ainukest tõelist teadmist iseloomustavad kaks tunnust: paratamatus ja üldkehtivus. Taolise teadmise näiteid on kõige kergem leida matemaatika valdkonnast. Teadmine, et $2 + 2 = 4$ ning et täisnurkse kolmnurga kaatete ruutude summa võrdub hüpotenuusi ruuduga on tõsikindlad teadmised (kuni mitteeukleidiliste geomeetriateloomiseni 19. sajandil peeti ainuvõimalikuks geomeetriaks eukleidilist).

Teadmine fakti kohta (näiteks, et praegu ei saja siin vihma) ei kuulu tõeliste teadmiste hulka. Fakt leiab ju aset siin ja praegu (või seal ja kunagi jne). Isegi faktidel põhinevad üldistused ei ole tõsikindlad teadmised.

Mittetõelised teadmised tulenevad ka ratsionalisti arvates kogemusest, mitte mõistusest enesest.

Antiikaja ratsionalism

Elea koolkond. Zenoni apooriad

Ratsionalism (nagu ka empirism) kujunes kindlapiiriliseks õpetuseks alles uusajal. Ratsionalistide eelkäijateks võib aga pidada Vana-Kreeka Elea koolkonna filosoofe Parmenidest (u 540–480 e.m.a) ja Zenonit (490–430 e.m.a). Nad eristasid kahesugust arusaama maailmast: tõe õpetust ja arvamuse õpetust. Tõe õpetuse järgi on maailm (olemine) ühtne ja liikumatu, arvamuse õpetuse järgi on aga maailmale omased paljusus (asju saab üksteisest eristada, maailm ei ole ühtne) ja liikumine. Tõe õpetus põhineb mõistusel (mõistus on ka tõe kriteerium), arvamuse õpetus allikaks on aga meeled. Meeled petavad meid. Arusaam maailmast, mille loovad meie viis meelt, on illusioon. Tegelikult on maailm ühtne ja muutumatu. Siin ongi lääne filosoofia ajaloos tõenäoliselt esmakordselt tõstatatud **näilisuse ja tegelikkuse probleem**. Tegelikult võib maailm olla hoopis teistsugune kui meile näib. Aga milline see maailm siis tegelikult on? Ratsionalist aravab, et tuginema peab mõistusele.

Zenon – Parmenidese õpilane ja sõber – on kuulsaks saanud oma apooriatega (kr *aporia* – lahendamatu olukord; kr *a* ‘ei, mitte’; kr *poros* ‘väljapääs, vahend’). Neid apooriaid olevat olnud 45, tänapäeval on neist tuntud ainult 9. Toome näiteks kolm liikumise mõistega seotud apooriat.

1. “Dihhotoomia” (kr *dicha* ‘kaheks osaks’, *tomē* ‘lõikus’)

Enne kui läbida mingi vahemaa, on vaja läbida pool sellest vahemaast. Et aga läbida pool, on eelkõige jällegi vaja läbida pool sellest poolest ja nii edasi lõpmatuseni. See tähendab, et läbida tuleks lõpmata palju teepikkusi. See aga pole võimalik lõpliku aja jooksul. Tähendab, pole võimalik üldse mingi vahemaa läbimine, s.t liikumine.

2. “Achilleus ja kilpkonn”

Achilleus ja kilpkonn jooksevad võidu. Kilpkonnale antakse väike edumaa, et võistlus põnevam oleks. Natukese aja pärast stardib Achilleus – ja ta ei jõua kilpkonnale iialgi järele. Põhjendus on järgmine: kui Achilleus jõuab punkti, kus kilpkonn asus stardihetkel, on viimane sealt juba jõudnud järgmise punktini. Kui Achilleus jõuab selle järgmise punktini, on kilpkonn jõudnud jälle edasi ja nii lõpmatuseni. Vahemaa Achilleuse ja kilpkonna vahel väheneb pidevalt, kuid iial ei saa see võrdseks nulliga. Iialgi ei jõua Achilleus järgi kilpkonnale. Näitlikumalt võime arutleda nii: oletame, et edumaa on 50m ja kilpkonn liigub 50 korda aeglasemalt; selle ajaga, kui Achilleus läbib 50m, läbib kilpkonn 1m; selle ajaga, kui Achilleus läbib 1m, on kilpkonn edasi jõudnud 1/50m jne lõpmatuseni.

3. “Nool”

Ükskõik kus nool ka ei asuks, alati ta asub mingis punktis (s.t et tal on alati teatud koordinaat – ütleksime tänapäeval). Kui nool asub teatud punktis, siis ta ei liigu, sest võimatu on üheaegselt asuda mingis punktis ja liikuda. Järelikult nool ei liigugi.

Keegi filosoof olevat tahtnud näidata Zenoni arutluste absurdust sellega, et hakanud tema ees edasi-tagasi kõndima, näidates sellega liikumise võimalikkust. Zenon võis vastata, et liikumist ta näeb ning liikumine on muidugi olemas arvamuse õpetuse järgi, kuid tõe õpetuse järgi (s.t tegelikult) liikumist ei ole.

Kasutatud allikas

Meos, I. *Filosoofia põhiprobleemid*. 2010 (elektrooniline väljaanne)

http://www.indrekmeos.xyz/e_raamat/Meos_I_Filos_pohiprobleemid.pdf